

Anna Filipczak-Kocur, *Skarb litewski za pierwszych dwu Wazów (1587–1648)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1994, ss. 120, nlb 27.

Dzieje skarbowości Wielkiego Księstwa Litewskiego leżały w okresie powojennym zupełnym odlogiem. Niewiele zmieniały ów stan rzeczy przyczynki Anny Filipczak-Kocur, Henryka Wisnera czy wzmiaki w monografiach Henryka Karbownika. Przełomem było ukazanie przed dziesięcioma laty dwóch prac wileńskiego historyka Antanasa Tyli: artykułu o skarbie litewskim w latach 1600–1632 oraz książki o Litwie i Inflantach na przełomie XVI i XVII wieku¹.

W warunkach polskich – dalece niepełnej dostępności źródeł i literatury – podjęcie badań nad tą tematyką wymagało niemałej śmiałości. Wykazała ją Anna Filipczak-Kocur, znana – poza szeregiem prac z dziejów parlamentaryzmu – również z dwóch monografii skarbu koronnego za Zygmunta III i Władysława IV. Praca o skarbie litewskim rozszerzyła więc zasięg terytorialny badań już prowadzonych.

Autorka dzieli rozprawę na dwie części, w pierwszej omawia skarb nadworny, w drugiej – państwowy. Skarb nadworny charakteryzuje, podając prawne podstawy działalności, opisując nieliczny aparat urzędniczy i jego funkcjonowanie, wyliczając też dochody obydwu monarchów i wskazując wydatki. Widać więc, że wyodrębniono dwie grupy zagadnień: ustrojowe i finansowe. Bardziej szczegółowy schemat stosuje autorka dla opisanego skarbu państwowego. Charakteryzuje aparat skarbowy (centralny i terytorialny), sądy skarbowe, nie pomija też komisji do zapłaty wojsku. Następnie omawia poszczególne podatki znane litewskiemu systemowi fiskalnemu.

Położenie finansowe Wielkiego Księstwa rozpatruje w siedmiu przekrojach chronologiczno-rzeczowych (w przypadku konfliktu inflanckiego i moskiewskiego – zachodzących na siebie). W kolejnym krótkim rozdziale ukazuje bezowocne próby utworzenia skarbu stałego. Podsumowanie krytycznie ocenia brak długofalowej polityki fiskalnej i – dominujące w funkcjonowaniu skarbu – doraźne zaspokajanie najpilniejszych potrzeb. Pracę zamykają – poza wykazami źródeł, literatury i ilustracji oraz indeksami – interesujące aneksy. Cztery wartościowe wykresy ilustrują strukturę i wysokość dochodów skarbowych obu członów Rzeczypospolitej. Facsimile uniwersału poborowego konwokacji wileńskiej 1591 r. przybliża zaś specyfikę litewskiej skarbowości.

Autorka niejednokrotnie rewiduje poglądy literatury dawniejszej – chociażby prostując (s. 34), zbyt formalnie potraktowaną przez Stanisława Kutrzebę datę utworzenia Trybunału Skarbowego², czy – Oskara Haleckiego – pozytywną ocenę zasobów skarbu litewskiego za podskarbstwa jego przodka – Dymitra (s. 28).

Naturalnie – zwłaszcza w szczegółach – spodziewać się można zmian lub uzupełnień. Wydaje się więc, że pogłównego tatarskiego nie ściągano – w omawianej epoce – ryczałtem (s. 40). Podczas sejmu 1613 r. proponowano wprowadzić, podobnie jak wobec Żydów: *nie pogłowne, bo to trudne rachowanie – Tatarom sumę pewną mienić*³. Uniwersał poborowy tegoż sejmu rozstrzygnął jednak kwestię jednoznacznie. Do urzeczywistnienia koncepcji ryczałtu doszło dopiero w 1661 r.⁴ Podobnych drobnych usterek wymienić można jeszcze kilka.

¹ A. Tyla, *Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje*, Vilnius 1986, ss. 221.

² St. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. II: *Litwa*, Lwów – Warszawa 1921, s. 159. Pogląd ten przejęła i późniejsza literatura, zob.: Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. II, Warszawa 1971, s. 438.

³ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów (dalej: AGAD, AR) dz. VI, II–48, Diariusz sejmu 1613 r., k. 9v.

⁴ VL IV, 818.

Autorka przyjęła koncepcję pracy *in crudo radice*. Do archiwów zagranicznych (wyjawszy tzw. *mikrofilmy szwedzkie* w Archiwum Głównych i – sporadycznie (s. 21, 74, 87) – archiwalia petersburskie i kijowskie) dotrzeć nie mogła. Przeprowadziła więc kwerendę w krajowych zbiorach rękopisów. Na uwagę zasługuje zwłaszcza wykorzystanie korespondencji (dz. V) z warszawskiego Archiwum Radziwiłłów. Poszukiwania te przyniosły niemało nowego materiału. Stosunkowo szczupły wykaz wykorzystanych rękopisów pozwala jednak na wyrażenie nadziei, że i w krajowych zbiorach rękopisów będzie można jeszcze cokolwiek znaleźć.

Można było wykorzystać również niektóre inne źródła wydane. Tak więc omawianego okresu dotyczy – przynajmniej fragmentarycznie – opublikowane w połowie ubiegłego stulecia – rachunki skarbu nadwornego podskarbiego wielkiego Gedeona Tryzny⁵. Niedawno ogłoszony przez badaczy wileńskich zbiór wyroków Trybunału Litewskiego z lat 1583–1655 zawiera orzeczenia związane ze wspomnianymi w monografii (s. 42, 65) zaległościami w opłacie donatywy z 1613 r., jak też w uchwalonym przez sejmik orszańskim poborze w 1632 r.⁶ Przyczynki do sądzenia spraw skarbowych zawiera też zbiorek dokumentów Trybunału wydany przez Iwana Łappę⁷. Fragmentaryczne dane dotyczące dochodów z mennicy w latach 1609–1615 podał przed ponad półwieczem Marian Gumowski⁸. Z kolei dodatek źródłowy do pracy Adolfa Śapoki o Litwie i Polsce po unii lubelskiej zawiera – wykorzystane przez autorkę z rękopisu – teksty uchwał konwokacji wileńskiej z 1613 i 1624 r., jak też listy ukazujące podatkowe zamiary monarchy i powiatu upickiego w 1613 r.⁹ Wykorzystanie pamiętnika Albrychta Stanisława Radziwiłła pozwoliłoby nieznacznie uzupełnić wiedzę o podskarbińskiej działalności Mikołaja Kiszki (s. 30), który ponoć *bardziej powiększył przychody ekonomii*¹⁰.

Spośród litewskiej literatury przedmiotu spożytkowano – dla tematu – wspomniany wyżej artykuł A. Tyli. Szeregu szczegółów dotyczących finansowych aspektów wojny inflanckiej dostarczyłoby wykorzystanie książki tegoż badacza. Autorzy dwóch monografii: Konstantinas Avižonis – o szlachcie w życiu politycznym Litwy epoki Wazów¹¹ – i wspomniany już – A. Śapoka umieścili w nich rozdziały poświęcone skarbowości. Ostatnia z prac zajmuje się raczej ustrojem skarbowym i nie wnosi wiele nowego. K. Avižonis natomiast, w części wymownie zatytułowanej *Zaniedbanie potrzeb skarbu państwowego* analizuje również praktykę i wykorzystuje – uwzględnione później przez autorkę – zespoły rękopiśmienne Biblioteki Czartoryskich. Warto by więc – może – ustosunkować się do jego wywodów. Korzystne byłoby też wykorzystanie – raczej porządkujących – ustaleń monografii Trybunału Skarbowego Wielkiego Księstwa Litewskiego piora Leonasa Šabunasa¹². Tytuły rozpraw bywają mylące. Tak więc praca Mitrofa-

⁵ *Rachunki podskarbstwa litewskiego 1648–1652*, wyd. E. Tyszkiewicz, Wilno 1855, s. 11–14; R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939, s. 494, uważa, że rachunki te nie obejmują roku 1648. Rachunki za rok 1646 i 1647 wydrukowano w niedokończonym t. XL *Aktów* wydawanych przez Wileńską Komisję Archeograficzną, zob. R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna, 1864–1915*, Wilno 1925, s. 167. Obecnie materiały te znajdują się w oddziale rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego (dalej: BUWil), sygn. F. 3–281.

⁶ *Lituvos Vyriausiojo Tribunolo sprendimai 1583–1655*, wyd. V. Raudeliūnas, A. Baliulis, Vilnius 1988, nr 55, 76, 77. Wspomina o tym recenzja, „Lituan-Slavica Posnaniensia” V: 1992, s. 298.

⁷ J. Lappo, *Iš Vyriausiojo Lietuvos Tribunolo istorijos*, Kaunas 1932, s. 20–21, nr VI.

⁸ M. Gumowski, *Z rachunków podskarbiego litewskiego H. Wollowicza*, „Ateneum Wileńskie” XIII: 1938, s. 233–241.

⁹ A. Śapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*, Kaunas 1940, dodatek; nr 2, 3, 4, 5.

¹⁰ A. St. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. II, wyd. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 294.

¹¹ K. Avižonis, *Bajorai valstybiniam Lietuvos gyvenime Vazų laikais*, Kaunas 1940, 2 wyd. Roma 1975.

¹² L. Šabunas, *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės Iždo Tribunolas, 1613–1764*. Kaunas 1936.

na Downara-Zapolskiego o gospodarce państwowej Jagiellonów traktuje w niewielkim stopniu również o okresie późniejszym. Okazało się, iż Zygmunt III wydzielił dobra stołowe uniwersałom z 28 stycznia 1588 r. (a w miesiąc później – następnym), więc rok wcześniej niż ustaliła to autorka (s. 10)¹³. Konstytucja z 1589 r. zatwierdziła zaś jedynie stan prawny, dodając tylko dochody ze starego myta¹⁴.

Roman Rybarski rozpoczął swoje dociekania nad skarbowością Rzeczypospolitej szlacheckiej w miejscu, w którym zakończyła je Anna Filipczak-Kocur. Niekiedy jednak sięgał do materiału wcześniejszego. Ponieważ obydwójce badaczy różni ujęcie zagadnienia, warto było nawiązać do wywodów poprzednika dotyczących – chociażby – donatywy od kupców lub czołowego.

Względy oszczędnościowe lub niechęć do powtarzania ustaleń z wcześniejszych opracowań, spowodowały, że praca nie stała się kompendium skarbowości litewskiej badanej epoki. Dla uzyskania informacji o podstawie opodatkowania lub o sposobie ściągania podatku czytelnik będzie musiał sięgać do monografii – tegoż pióra – opisujących skarb koronny tego samego okresu. Tylko niekiedy starczyć może lektura – pomieszczonego w aneksie – uniwersału poborowego z 1591 r. Należałoby sugerować ponowne wydanie – teraz już w jednym tomie – prac Anny Filipczak-Kocur dotyczących skarbowości całej Rzeczypospolitej w dobie pierwszych Wazów.

Usterki niewiele ważą na ogólnej, wysokiej ocenie rozprawy i dotyczą raczej szczegółów heurystyki niżli uzyskanych wyników. Anna Filipczak-Kocur dała pracę przydatną nie tylko na gruncie polskim. Wiele wyjaśniła badaczom różnych aspektów przeszłości Wielkiego Księstwa Litewskiego: prawa, gospodarki czy dziejów politycznych. Tych ostanich zainteresuje choćby wykaz wydatków obu skarbów na poszczególne kampanie wojenne: inflancką, moskiewską, szwedzką i kozacką. Porównanie skarbowych dochodów i rozchodów wnosi też istotny element do dyskusji o prawnym i faktycznym stosunku Korony i Litwy po unii lubelskiej. Widać, że faktyczna (choć nie prawna) dominacja Korony wynikała również z ponoszenia znacznej większości kosztów utrzymania wspólnego państwa. Dopiero w świetle ustaleń monografii zrozumieć można sformułowania testamentu Krzysztofa Despota Zenowicza obawiającego się w 1611 r. egzekucji, która się do Litwy wkradywa¹⁵. Autorka wskazuje bowiem (s. 13n.) na próby wprowadzenia – wbrew art. 18 unii lubelskiej – egzekucji dóbr i do Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Praca wnosi więc wiele, zarówno do całości jak i do szczegółów skromnej dotychczas wiedzy o funkcjonowaniu skarbowości Wielkiego Księstwa Litewskiego. Naturalnie w miarę poznawania nowych źródeł¹⁶ i opracowania poszczególnych problemów obraz nakreślony przez Annę Filipczak-Kocur zostanie wzbogacony. Monografia długo jednak pozostanie nie tylko impulsem do nowych badań, ale i ich solidnym fundamentem.

ANDRZEJ B. ZAKRZEWSKI (Warszawa)

¹³ Zamiar wydzielenia ekonomii powstał chyba wcześniej. Świadczy o tym instrukcja Wielkiego Księstwa Litewskiego, napisana – zapewne – po śmierci Stefana Batorego: – *3 W tych dobrach kroliewskich, które będą mieli przynależać wiecznymi czasy do stołu kroliewskie(g)o, aby tam economie byli, z tym dokladem, aby był economem Litwin a nie Poliak* –, AGAD, AR II supl., nr 63 (1). Instrukcję łaskawie wskazał mi p. dr Waldemar Mikulski z AGAD.

¹⁴ M. Dovnar-Zapolskij, *Gosudarstvennoe choziajstvo Velikogo Kniazestva Litovskogo pri Jagellonach*, t. I, Kiev 1901, s. 157–158. Wspominają o tym: L. Šabūnas, op. cit., s. 6–7; A. Tyla, XVI–XVIII a. *Alytaus ekonomijos valdymas* [w:] *Alytaus miesto ir apylinkių istorijos bruožai*, Vilnius 1989, s. 11.

¹⁵ Zob.: U. Augustyniak, *Testamnty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa 1992, s. 111.

¹⁶ W księgach ziemskich i – zwłaszcza – grodzkich znaleźć można sporo danych na temat stosunku do podatków, np: BUWil, F - 7, 6/15239, k. 614 (Poniewież 1606 r.); F-7, 13887, nr 26 (Wilkomierz 1610 r.); F-7, 4/15193, k. 138v. (Poniewież 1612 r.); F-7, 8/15241, k. 748-750v. (Poniewież 1613 r.).